

Василь Кононенко

Семінари з інтелектуальної історії в Інституті історії України НАН України

Протягом листопада 2011 — травня 2012 р. в Інституті історії України НАН України було проведено 6 семінарів з інтелектуальної історії. У них взяло участь близько 100 зацікавлених осіб, а на інтернет-сторінку, створену для розповсюдження інформації про дослідження в галузі інтелектуальної історії, з 4 квітня 2012 до 1 січня 2013 р. зайшло близько 9 тис. відвідувачів.

Перший семінар (15 листопада 2011 р.) було присвячено інтелектуальній історії як окремій історичній дисципліні та методологічним підходам, які вона використовує. У ході семінару було виголошено дві доповіді. І. Колесник зупинилася на витоках культурно-інтелектуальної історії, зосередившись на ролі «школи Анналів» у розвитку цього історіографічного напрямку. Доповідач зазначила, що творці, за словами А. Гуревича, «Коперніканського перевороту» в історії М. Блок та Л. Февр з різних боків вивчали інтелектуальні явища. Однак, якщо перший досліджував колективний інтелектуальний продукт у вигляді ментальності, то другий — інтелектуальну історію еліт. Історія інтелектуалів також з'явилася саме у французькій історіографічній традиції. І. Колесник підкреслила, що четверте покоління «школи Анналів» зосередилося на культурно-інтелектуальній історії.

Доповідач також приділила багато уваги поширеній в німецькій історіографічній традиції «історії понять» та інтелектуальній історії в радянській історіографії і пострадянській російській й українській історичній науці. Стосовно методології, то, на думку І. Колесник, предмет інтелектуальної історії визначив широке коло методів міждисциплінарного дослідження, які використовуються у цьому історіографічному напрямі.

У наступній доповіді В. Кононенка представлено застосування методології інтелектуальної історії у вивченні «Договорів та постанов» 1710 р. Він підкреслив, що методологічні підходи інтелектуальної історії, зокрема, «Кембриджської школи», надихнули його на спробу по-новому подивитися на старе й усім відоме джерело. Головний методологічний постулат «Кембриджської школи» у дослідженні полягає у тому, що ідеї можуть бути зрозумілими, коли вони будуть розглянуті у широкому лінгвістичному контексті «висловлювання» в письмовій чи усній формі, який опосередковано можна витлумачити. У межах цієї методології контекст ідеї складається з

широкого кола теорій, текстів та висловлювань, які узагальнюються як «мовні дії» (*speech acts* у термінології К. Скінера). У цьому методологічному підході поєдналися філософія історії Р. Дж. Колінгвуда та мовна концепція Л. Вітгенштейна. Отож однією з основних форм дослідження тексту є відсторонення історика від буквального прочитання джерела та розуміння. Якщо створення історичного тексту є процесом накладання бажань, ідей та переконань автора на загальноприйнятні і доступні тодішнім адресатам словесні форми, то методологією дослідження є засоби щодо «розкручування» істориком нарративу, тобто історичного й лінгвістичного контекстів між адресантом та потенційним споживачем інформації. Саме з таких методологічних позицій доповідач представив аналіз тексту «Договорів та постанов» як висловлювань, адресованих різним групам суспільства.

Після доповідей розпочалася цікава дискусія щодо перспектив дослідження «Договорів та постанов» 1710 р. і роль методологічних підходів інтелектуальної історії у цьому. На семінарі передусім обговорювалися питання про те, що нового зможуть привнести в історичну науку підходи, які використовуються в інтелектуальній історії. Найактивнішими учасниками семінару стали О. Андрощук, А. Бовгиря, В. Бондар, Г. Боряк, І. Колесник, В. Кононенко, О. Кресін, Н. Лаас, І. Стрикун та ін.

Другий семінар (13 грудня) було присвячено презентації археографічного видання «Короткого опису Малоросії», підготовленого А. Бовгирею, та його виступу про «Русь», «сарматизм» і «хозаризм» у козацькому історіописанні XVII–XVIII ст. Нове видання «Короткого опису Малоросії» стало результатом багаторічної праці історика, який дослідив відомі на сьогоднішній день 34 списки цієї пам'ятки, у тому числі й віднайдені ним. Його текстологічні дослідження, представлені у виданні «Короткого опису Малоросії», є своєрідним конкордансом цієї пам'ятки, оскільки кожен укладач вносив у підставовий текст суттєві уточнення різного змісту, які свідчать про його уявлення того чи іншого явища.

У доповіді, що слідувала за презентацією книги, А. Бовгиря зазначив, що у відомих на сьогодні козацьких нарративах («Літопис Грабянки», «Літопис Самовидця» та «Літопис Величка») та похідних від них творах міститься обмаль інформації про діяння давньоруських князів, тим паче про галицько-волинських. Лише в поодиноких текстах траплялися згадки про Стародавню Русь, наприклад у «Короткому опису Малоросії» є відомості, що існувала держава Володимира Великого, яка розпалася за його нащадків. Доповідач проаналізував на основі попередніх історіографічних здобутків розвиток козацького історіописання у XVII–XVIII ст. та прийшов до висновку, що «літописці» світської історії Гетьманщини бачили інше минуле, ніж церковні автори. Однією з причин цього, як вказав А. Бовгиря, стало те, що після Полтавської битви 1709 р. Православна Церква перестала вбачати в еліті Гетьманщини свого покровителя, й козацькі інтелектуали почали описувати своє минуле. Розділення історіописання на церковне та світське по-різному

намагалися пояснити учасники семінару, проте дійшли висновку, що козацька версія минулого з'явилася ще до Полтавської битви, а її автори належали як до церковного кліру, так і козацького стану. Отож для представників козацького історіописання кінця XVII — початку XVIII ст. були важливими як церковні події, так і світські, однак до актуального минулого належали саме часи Хмельниччини та подальшого існування Гетьманщини. Найактивнішу участь у семінарському обговоренні прийняли А. Бовгіря, О. Ковалевська, В. Кононенко, О. Кресін, О. Певна, В. Ричка, О. Толочко та ін.

Третій семінар (15 лютого 2012 р.; доповідач А. Блануца) був присвячений поземельним відносинам у Великому князівстві Литовському (далі ВКЛ). Дослідник зазначив, що земля у ВКЛ (як і в інших центрально-східноєвропейських країнах пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу) слугувала «золотим запасом» державної економіки. Оскільки держава не мала професійної армії, вона шляхом земельних пожалувань зобов'язувала й стимулювала своїх упривілейованих підданих (шляхетського походження) нести військову службу. Для ранньомодерного лицаря-шляхтича це значило не тільки здобуття хліба ціною крові, але й можливості збільшувати матеріальні статки та будувати кар'єру.

Доповідач проаналізував надавчі та підтверджувальні документи, що стосувалися українських земель ВКЛ, за час правління Казимира Ягеллончика (великий князь литовський (з 1440) і король Польщі (з 1447) — 1492 рр.), Олександра Ягеллончика (великий князь литовський (з 1492) і король Польщі (з 1501) — 1506 рр.), Сигізмунда I Старого (великий князь литовський і король Польщі у 1506–1548 рр.) та Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.). Доповідач навів цікаві сюжети про великокнязівські надання шляхтичам, які змогли вислужити право на шляхетство й таким чином поліпшити свої матеріальні статки. Стрімку кар'єру у ВКЛ спромоглися зробити й особи іншого віросповідання, зокрема, іудейського.

Як зазначив А. Блануца, верховне право розпорядження земельним фондом у ВКЛ належало великому князю, а шляхта (князі, пани і зем'яни) мала лише частину повноважень, які у достатутувий період регулювалися уставними земськими грамотами, а з прийняттям I Литовського Статуту — його артикулами. Правовою підставою на володіння чи розпорядження шляхтою певними маєтностями стали великокнязівські привілеї. Перерозподіл же земельної власності всередині шляхетської корпорації здійснювався шляхом укладання трансакційних угод (купівля-продаж, застава, оренда, обмін, дарування).

На семінарі, крім питань, пов'язаних з землею та владою у ВКЛ, було обговорено проблему місця українських земель у тодішній «міжнародній» торгівлі, впливу литовського права та інтелектуальних явищ доби ВКЛ на подальшу історію, зокрема, часів Гетьманщини. До найактивніших учасників семінару належали О. Андрощук, В. Безпалько, А. Блануца, А. Бовгіря, Л. Жеребцова, В. Кононенко, Ю. Приходько, Т. Шульга та ін.

Четвертий семінар (20 березня) було присвячено питанням еволюції козацької еліти у XVII–XVIII ст. Доповідач — В. Кононенко — відзначив, що формування нової соціальної групи, тобто козацтва на південній периферії ВКЛ (пізніше Речі Посполитої) припало на час «військової революції» (1560–1660 рр.), коли в європейських арміях було широко застосовано вогнепальну зброю, що підвищило роль піхоти і спричинило дуже суттєві зміни в стратегії й тактиці тодішніх війн. Звичайно, що європейська військова революція лише відлунням торкнулася периферійного Середнього Подніпров'я, проте однозначно підвищила військову та політичну значимість козацтва у Речі Посполитій.

Проаналізувавши історіографічні дослідження, доповідач зробив висновки, що джерелами козацтва були різні верстви населення, однак саме придніпровське боярство, яке прагнуло шляхетства, почало визначати його ідеологію, сповнену цінностей благородного стану. Переломним в усвідомленні козацтвом своєї сили у боротьбі за станові «права та вольності» стали взаємовідносини з Православною Церквою. Після Берестейської унії 1596 р. Церква почала вбачати свого захисника в молодій козацькій еліті. Козацтво у своєму політичному розвитку в свою чергу розпочало спиратися на Православ'я, як на духовну та ідеологічну силу. Навіть те, що у 1630–1640 рр. православні єпископи відцуралися козацького захисту, не завадило лідерам козацтва далі послуговуватися ідеологією захисту Церкви, оскільки це відкривало їм прямий шлях до входження до еліти у політичній системі південно-східної периферії Речі Посполитої.

Козацька еліта, яка фактично створила державу, в особі своїх інтелектуалів мала ще легітимізувати здобуте силою зброї. Освічені представники нової еліти шукали легітимації революції 1648 р. і нового статусу Війська Запорозького у концепціях прав завойовника, оборони «прав та вольностей», захисту релігії, обстоювання «руської» спадщини. Однак, постійні війни протягом другої половини XVII ст. призвели до послаблення Війська Запорозького та звуження його автономії. Подальшу долю козацтва в історичній пам'яті українського народу вирішила не рушниця козака, а перо військового канцеляриста, яке створило новий «нарратив»; саме козацьке історіописання заклало передумови для появи в модерний час української національної свідомості.

Доповідь завершилася дискусією про різні аспекти еволюції козацької еліти у Гетьманщині. Зокрема, Т. Чухліб відзначив, що не слід перебільшувати «переродження» козацтва з військового стану на канцеляристів, оскільки й надалі воно залишалося воєнною силою. Серед активних диспутантів були О. Андрощук, А. Блануца, А. Бовгиря, Д. Казіміров, Г. Корольов, Т. Чухліб та ін.¹

П'ятий семінар (10 квітня) було присвячено витокам ідей українських «тираноборців» з європейської спадщини та використання аргументів на

¹ Див.: http://intellectual-history.blogspot.com/2012/04/4_9723.html [Дата доступу 21.11.2012 р.]

право опору тирану в виступі І. Мазепи проти Петра I у 1708–1709 рр. Зазначені питання були висвітлені у доповіді Т. Чухліба, який звернув увагу на відоме за доби середньовіччя та пізніших часів явище «опору тиранам». У ті часи європейські правителі-васали часто повставали проти своїх володарів, використовуючи добре розроблену політичну теорію, згідно з якою «людина може вчинити опір своєму королю і своєму судді, якщо він діє проти права, й навіть розпочати проти нього війну... Цим вона не порушить свій обов'язок вірності». Доповідач відзначив, що «свого завершення теорія боротьби проти володаря-тирана набула у філософських працях німця Й. Альтузія, французів Ф. Плєсі-Морнея, Ю. Ланге, Ф. Отмана, Ж. Буше, Е. де ла Босі, шотландця Д. Бьюкенена, англійців Ф. Сідні й Т. Мора, іспанців Х. де Маріани та Ф. Суареса, які були надруковані протягом XVI — першої половини XVII ст.». Далі Т. Чухліб доводив, що ідеї, викладені в зазначених працях, були відомі у середовищі інтелектуальної та політичної еліти Гетьманщини й стали ідеологічною основою для мазепинців у 1708–1709 рр.

Доповідь викликала дискусії стосовно того, наскільки сильними були впливи європейських вчень «тираноборців», враховуючи географічну віддаленість та обмаль прямих свідчень про запозичення цих ідей, на І. Мазепу і його оточення. В. Кононенко відзначив, що питання про шляхи проникнення західних ідей в інтелектуальне середовище Гетьманщини мало простежується у наявних джерелах. О. Дзюба підтримала Т. Чухліба в тому, що церковні та світські інтелектуали Гетьманщини читали західноєвропейських авторів та широко використовували їх ідеї на початку XVIII ст. у теорії та практиці. В. Станіславський відзначив, що на сьогоднішній день ще залишається значна кількість документів того часу як староукраїнською мовою, так й іноземною, не уведених до наукового обігу. На думку дослідника, залучення значного нового масиву свідчень дасть можливість відповісти на вище зазначені питання. Найактивнішими учасниками семінару стали О. Андрощук, О. Дзюба, Я. Затилук, В. Кононенко, Ю. Кудінов, Ю. Приходько, В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.²

Шостий семінар (29 травня) був представлений доповіддю О. Певної про інтерпретацію візуальної спадщини церкви Св. Кирила Олександрійського. Доповідач представила свою аргументовану версію історії побудови Кирилівської церкви та її «реставрації» в XIX ст. О. Певна висвітлила впливи царської ідеології на практику реставрації Кирилівської церкви у Києві в XIX ст. Вона доводила, що «балканські впливи» на Давню Русь значною мірою диктувалися активною балканською політикою уряду Російської імперії в другій половині XIX ст. Тому під цим політичним, а відтак і культурним впливом, прочитувалися зображення давньоруських святих. Зокрема, доповідач навела яскравий приклад, що фреску Св. Кирила Олек-

² Див.: <http://intellectual-history.blogspot.com/2012/04/c.html> [Дата доступу 21.11.2012 р.]

сандрійського довгий час прочитували як ікону рівноапостольного Кирила просвітителю слов'ян. Виступ доповідача викликав дискусію, в якій В. Зема висловив критичні зауваження щодо основних положень О. Певної. Надзвичайно цікавими та корисними були як коментарі І. Дорофієнко щодо реставраційних робіт, проведених в Кирилівській церкві у другій половині ХІХ ст. Серед активних учасників обговорення семінарської теми були А. Бовгиря, І. Дорофієнко, Т. Євсєєва, В. Зема, В. Кононенко та ін.³

Отже, перші проведені семінари засвідчують, що регулярні обговорення актуальних тем з інтелектуальної історії та їх представлення на інтернет-сторінці є актуальними для співпраці дослідників як Інституту історії України НАН України, так й інших гуманітарних інституцій. Крім того, такий семінар є корисним для започаткування міждисциплінарних досліджень, пов'язаних з вивченням інтелектуальної історії.

³ Див.: <http://intellectual-history.blogspot.com/2012/05/6.html> [Дата доступу 21.11.2012 р.]